

Dame Cicely Saunders, OM., DBE., FRCP

Η Dame Cecily Saunders, που ξεκίνησε να εργάζεται ως νοσηλεύτρια κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, απέκτησε, λίγα χρόνια αργότερα, και το πτυχίο της κοινωνικής λειτουργού. Το ενδιαφέρον της για τον έλεγχο του πόνου σε άτομα που βρίσκονται στο τελικό στάδιο της ζωής τους την ώθησε να σπουδάσει στη συνέχεια ιατρική.

Το 1967, με λίγους συνεργάτες της, ίδρυσε το St.Christopher Hospice, έναν πολύ γνωστό ξενώνα, που φιλοξενεί αρρώστους, όταν η ιατρική δεν έχει πια τα μέσα να τους θεραπεύσει. Ο ξενώνας αυτός λειτουργεί και ως εκπαιδευτικό και ερευνητικό κέντρο για τη μελέτη του πόνου και την εξειδικευμένη φροντίδα ανθρώπων που πεθαίνουν. Η μέριμνα που παρέχεται σ' αυτά τα άτομα είναι σφαιρική και δεν περιορίζεται μόνο στην ιατρική περίθαλψή τους αλλά καλύπτει και τις συναισθηματικές, τις πνευματικές και τις κοινωνικές τους ανάγκες, ενώ ταυτόχρονα προσφέρει στήριξη στα μέλη των οικογενειών τους. Το St.Christopher Hospice έχει αποτελέσει μοντέλο για πολλά αντίστοιχα προγράμματα που αναπτύχθηκαν, και ακόμα αναπτύσσονται, σε ολόκληρο τον κόσμο.

Η Dr. Cecily Saunders θεωρείται διεθνώς πρωτοπόρος στο κίνημα της θανατολογίας και, για το πολύτιμο έργο της, έχει τιμηθεί με περισσότερους από δέκα ακαδημαϊκούς τίτλους από Πανεπιστήμια της Αγγλίας και της Αμερικής.

ΜΝΗΜΕΣ

Dame Cicely Saunders

Όταν ετοιμάζα την ομιλία μου για το πένθος, η μνήμη μου με γύρισε πίσω στην Αγγλία, τις μέρες εκείνες του πολέμου, όταν είχα πρωταρχίσει να εργάζομαι ως νοσηλεύτρια. Τρεις αναμνήσεις από εκείνη την εποχή παραμένουν ανεξίτηλες και ζωντανές στη μνήμη μου:

Η πρώτη σχετίζεται με τον μικρό Ρέιτζι, ένα πολύ άρρωστο μωρό που φρόντιζα και τάιζα κάθε βράδυ μ' ένα λεπτό σωλήνα. Τότε, θυμάμαι, σήκωνε ένα αδύναμο δαχτυλάκι και μου τραβούσε τα γυαλιά... Όταν πέθανε ο Ρέιτζι, μου στάθηκε αδύνατο να αφήσω το νυχτοφύλακα να τον πάει στο νεκροθάλαμο. Ήθελα να τον συνοδεύσω εγώ, κι έτσι έγινε: τον πήγα εκεί, ξαπλωμένο σ' ένα άσπρο μαξιλαράκι.

Η δεύτερη ανάμνηση –την ίδια περίοδο που είχα βραδυνή βάρδια στο νοσοκομείο– με φέρνει πίσω σ' έναν άλλο θάλαμο, που είχε είκοσι κρεβάτια για μικρά παιδιά. Αν και είχαμε όλοι μας ελάχιστα εκπαιδευτεί, βρέθηκα να είμαι εγώ υπεύθυνη σ' αυτόν το θάλαμο. Ένα πρωί λοιπόν, χρειάστηκε να τηλεφωνήσω σε κάποιους γονείς, για να τους αναγγείλω ότι το μωρό τους, που ήταν και το μοναχοπαιδί τους, είχε πεθάνει. Θυμάμαι ότι, προτού σχολάσω εκείνη τη μέρα, έφαγα μια γερή κατσάδα από την προϊσταμένη, γιατί, ανεξάρτητα από τα συναισθήματά μου, όφειλα να είχα φροντίσει να πάρω από τους γονείς την άδεια να γίνει νεκροψία στο σώμα του μωρού.

Εκείνη την εποχή ήμουν ένα ψυχικό ράκος και αισθανόμουν, όπως

άλλωστε και όλοι γύρω μου, εντελώς εξαντλημένη. Το χειρότερο για μας ήταν όταν νέοι άντρες, που έπασχαν από φυματίωση ή σήψαιμία από τα τραύματά τους, μάς ικέτευαν να μην τους αφήσουμε να πεθάνουν. Κι εμείς ξέραμε ότι δεν είχαμε πολλά να τους προσφέρουμε, εκτός από μια αφοσιωμένη φροντίδα. Δεν υπήρχαν τότε τα σημερινά φάρμακα που βοηθάνε σε τέτοιες περιπτώσεις, και αντιμετωπίζαμε μόνοι πολλούς θανάτους ασθενών, χωρίς να έχουμε επαφή με τις οικογένειές τους.

Μια δισκοπάθεια έθεσε τέρμα στη σταδιοδρομία μου ως νοσηλεύτριας και άρχισα μια δεύτερη εκπαίδευση για να γίνω κοινωνική λειτουργός. Όταν τελείωσα τις σπουδές μου, ξαναγύρισα στον ίδιο θάλαμο του ίδιου νοσοκομείου, όπου είχα υπηρετήσει νωρίτερα. Εκεί νοσηλευόταν τότε ένας σαραντάρης Πολωνοεβραίος από τη Βαρσοβία τον οποίο φρόντισα, όχι μόνο στο νοσοκομείο αλλά και στο σπίτι του, σε μια σύντομη περίοδο ανάρρωσης, πριν ξαναεισαχθεί σ' ένα άλλο νοσοκομείο του Λονδίνου. Τους επόμενους μήνες τον επισκέφθηκα πολλές φορές και αναπτύχθηκε μεταξύ μας μια στενή σχέση. Συζητούσαμε το όραμα που είχα, να ιδρύσω ένα Κέντρο που να προσφέρει βοήθεια σ' αυτούς που φτάνουν στο τελικό στάδιο της ζωής τους και προσπαθούν να της δώσουν κάποιο νόημα –όπως έκανε κι ο ίδιος. Έλεγε ότι σκόπευε να μου αφήσει κάτι στη διαθήκη του, και συμπλήρωνε: «Θα είμαι ένα παράθυρο στον ξενώνα που θα χτίσεις». Ενώ όμως αυτή η επιθυμία του με ενθάρρυνε, αντιλήφθηκα αργότερα ότι, ταυτόχρονα, με δέσμευε. Μια άλλη μέρα μού είπε, εκεί που κουβεντιάζαμε: «Αυτό που θέλω είναι αυτό που έχεις στο μυαλό και στην καρδιά σου». Αισθάνθηκα εκείνη τη στιγμή τα λόγια του σαν προσωπική πρόκληση. Αργότερα, πάλι, κατάλαβα ότι μπορούσαν να είναι για όλους μια πρόκληση για αναζήτηση ευρύτερης γνώσης μέσα από την έρευνα, την αδιάκοπη μάθηση, την επιστημονική περιέργεια και την επαγγελματική συνέπεια, και, μαζί, μια προσφορά αγάπης προς τους αρρώστους που φροντίζουμε. Όταν πέθανε ο David Tasma, έχοντας ήρεμα ξαναγυρίσει στην πίστη των προγόνων του, ήξερα πως είχε κάνει το δικό του το ταξίδι με το πνεύμα ενός ελεύθερου ανθρώπου. Αυτές οι τρεις αρχές που μου δίδαξε –το άνοιγμα του νου και της καρδιάς, συνδυασμένο με την ελευθερία του πνεύματος– αποτελούν τα θεμέλια του κινήματος για τη φροντίδα ατόμων στο τελικό στάδιο της ζωής τους.

Ο τότε διευθυντής της Κοινωνικής Πρόνοιας έπεισε το νοσοκομείο να

μου αναθέσει το κληροδότημα των 500 λιρών που άφησε ο David όταν πέθανε, το 1948. Χρειάστηκαν όμως 19 χρόνια για να κτίσω τον Ξενώνα μου γύρω από το παράθυρο που μου είχε παραγγείλει.

Μετά τον πόλεμο είχα αναλάβει εργασία σε χριστιανικές οργανώσεις αλλά δεν ήξερα καλά-καλά τι ακριβώς ήταν αυτό που ήθελα να κάνω. Σιγά-σιγά όμως ερχόμουν πιο κοντά στο όραμά μου και άρχισα να δουλεύω εθελοντικά, ως νοσηλεύτρια πάλι, σ'ένα μικρό νοσοκομείο όπου φρόντιζα άτομα με καρκίνο, σε προχωρημένη φάση της αρρώστιάς τους. Δουλεύοντας μαζί τους παρατήρησα δύο σημαντικά πράγματα: Πρώτον, ότι η συστηματική λήψη αναλγητικών ήταν αποτελεσματική για τη μείωση του πόνου και, δεύτερον, ότι η στήριξη προς τις οικογένειες των ασθενών δεν ήταν επαρκής. Αυτές οι δύο ανακαλύψεις με οδήγησαν σε μια βαθιά πεποίθηση, ότι εδώ βρισκόταν η αποστολή μου – μια πεποίθηση που ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο, όταν ο θωρακοχειρουργός, με τον οποίο δούλευα τότε, μου είπε μια μέρα του 1951: «Πήγαινε να σπουδάσεις ιατρική. Αυτοί που πρώτοι εγκαταλείπουν τους ετοιμοθάνατους είναι οι γιατροί, και είναι πράγματι τόσο λίγα αυτά που γνωρίζουμε για τον πόνο! Πήγαινε να σπουδάσεις, γιατί αν δεν τα μάθεις όλα από την αρχή θα νιώθεις πάντα απογοητευμένη. Άλλωστε, ως κοινωνική λειτουργό ή νοσοκόμα, κανείς δεν πρόκειται να σ' ακούσει ...».

Ήξερα ότι είχε δίκιο. Με την υποστήριξη του πατέρα μου άρχισα, σε ηλικία 33 ετών, μια νέα σταδιοδρομία στη ζωή μου, τούτη τη φορά ως φοιτήτρια της ιατρικής. Στη διάρκεια όμως των σπουδών μου συνέχισα να δουλεύω μια-δυο φορές την εβδομάδα ως εθελόντρια νοσηλεύτρια.

Είχα νιώσει πραγματικά θλιμμένη όταν πέθανε ο David αλλά δεν ξεχνούσα τις τρεις αρχές που μου είχε διδάξει και που, μαζί μ' ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός που μου συνέβη τότε, με βοήθησαν να αντιμετωπίσω τα δύσκολα εκείνα χρόνια των σπουδών μου. Είχα πάει για διακοπές στη Σκωτία και, νωρίς ένα πρωί, όπως καθόμουν κοντά σ' ένα μικρό ποτάμι που χυνόταν σε μια λίμνη, έζησα μια εμπειρία σαν αυτές που και πολλοί άλλοι έχουν αναφέρει: γλιστρούσα έξω από το χρόνο και βίωνα την αίσθηση μιας διάχυτης αιωνότητας. Ο David δεν ήταν εκεί κι όμως τον ένιωθα κοντά μου, ενώ με πλημμύριζε μια έντονη βεβαιότητα ότι «όλα θα πάνε καλά». Τέτοια βιώματα δε σβήνουν ποτέ από τη μνήμη, παρ' όλη την πάροδο του χρόνου.

Εκείνη την περίοδο, ένας καθηγητής Φαρμακολογίας, παλιός φίλος του πατέρα μου, με βοήθησε να πάρω μια υποτροφία για να μελετήσω τη φύση και την αντιμετώπιση του πόνου στα τελικά στάδια της αρρώστιας. Έγινα δεκτή στο Ίδρυμα St. Joseph του Ανατολικού Λονδίνου, όπου οι Ιρλανδέζες Αδελφές του Ελέους, ήδη από το 1950, συνεργάζονταν με τον τοπικό πνευμονολόγο και χορηγούσαν τα νέα φάρμακα για τη φυματίωση. Φαίνεται ότι ήταν έτοιμες και για άλλους νεωτερισμούς. Πράγματι, η συστηματική χορήγηση αναλγητικών, όπως το είχα ήδη παρατηρήσει, αποδείχτηκε μια αποκάλυψη! Στη μονάδα 45 κλινών, όπου ουσιαστικά εγώ είχα την ευθύνη, την εφαρμόσαμε αμέσως –στην αρχή σε περιορισμένο αριθμό αρρώστων και αργότερα στο σύνολό τους. Θυμάμαι ότι μια από τις αδελφές νοσηλεύτριες έγραψε κάποτε: «Τι διαφορά ανάμεσα στο να πονάς φρικτά και στο να μην πονάς καθόλου!» και, αναφερόμενη σ' εμένα, είπε: «Πόσο ανήμπορη έχω νιώσει στην προσπάθειά μου να απαλύνω τους πόνους των αρρώστων, πριν έρθεις εσύ στη μονάδα». Ως τότε δεν υπήρχαν σημειώσεις για την πορεία των ασθενών αλλά οι μετέπειτα λεπτομερείς αναλύσεις 1100 περιπτώσεων έδειξαν ότι με την κατάλληλη φαρμακευτική αγωγή οι ασθενείς ήταν πιο κεφάτοι, επικοινωνούσαν καλύτερα και οι πόνοι ήταν υπό έλεγχο, χωρίς να παρουσιάζονται ιδιαίτερα προβλήματα εξάρτησης από τα φάρμακα.

Όσο ασχολούμουν με ανθρώπους στο τελικό στάδιο της ζωής τους, συνειδητοποιούσα ότι οι πόνοι που παρουσίαζαν είχαν έναν «ολιστικό» χαρακτήρα, τα συστατικά στοιχεία του οποίου ήταν οργανικά, συναισθηματικά, κοινωνικά και πνευματικά.

Το καλοκαίρι του 1959, ύστερα από τους πρώτους εννέα μήνες στο Ίδρυμα St. Joseph, το περιοδικό London Nursing Times μου ζήτησε μια σειρά έξι άρθρων με θέμα τη «Φροντίδα ατόμων που πεθαίνουν». Κι έτσι έγραψα το πρώτο μου άρθρο κατά της νομιμοποίησης της ευθανασίας. Οι άλλοι τίτλοι ήταν: «Πρέπει ο άρρωστος να ξέρει;», «Ο έλεγχος του πόνου στο τελικό στάδιο του καρκίνου», «Ψυχική οδύνη σ' αυτούς που πεθαίνουν», «Περίθαλψη των ασθενών που πεθαίνουν από καρκίνο» (άρθρο που περιείχε και μια εμπειριστατωμένη μελέτη γύρω από τον έλεγχο των συμπτωμάτων) και «Όταν πεθαίνει ο ασθενής». Οι αναφορές μου σε εμπειρίες οικογενειών έφερναν στο προσκήνιο τις προκλήσεις και τις απαιτήσεις που συναντούν στην πράξη οι νοσηλευτές. Τα άρθρα μου τυπώθηκαν και

κυκλοφόρησαν ευρύτατα.

Το 1959 επίσης εκδόθηκαν το βασικό βιβλίο του Herman Feifel «The Meaning of Death» και το βιβλίο της Renee Fox «Experiment Perilous». Εκείνα τα χρόνια, θυμάμαι, εμφανίστηκαν διάφοροι οργανισμοί, όπως, μεταξύ άλλων, το Cruse – μια υπηρεσία στο Λονδίνο που προσέφερε προγράμματα στήριξης ειδικά για τις χήρες.

Εγώ τότε έγραφα, έδινα διαλέξεις και, με τη βοήθεια ανθρώπων ευαισθητοποιημένων στον πόνο των αρρώστων, ξεκινούσα δειλά-δειλά τα πρώτα σχέδια για τον Ξενώνα του David Tasma. Ο πρώην διευθυντής μου στην Κοινωνική Εργασία μου έδωσε τρεις ανεκτίμητες συστάσεις για ιδρύματα που χορηγούσαν επιδοτήσεις, και που πείσθηκαν να υποστηρίξουν την προσπάθειά μας. Το 1964 διάβασα ένα άρθρο του Dr. Colin Murray Parkes σχετικό με το πένθος και αμέσως ήρθα σε επαφή μαζί του. Του έγραψα ότι, καθώς αναπτύσσαμε τα σχέδια μας για τον Ξενώνα, θέλαμε να δώσουμε πολύ μεγαλύτερη προσοχή στις ανάγκες των οικογενειών πριν και μετά το θάνατο ενός δικού τους αρρώστου. Τον ρώτησα αν είχε τη δυνατότητα να βοηθήσει την ιδρυτική ομάδα που λειτουργούσε τα δύο τελευταία χρόνια και δέχτηκε αμέσως να συνεργαστεί μαζί μας. Έκτοτε είναι μέλος της ομάδας μας και, όταν δεν ταξιδεύει ανά τον κόσμο, συνεχίζει τις εβδομαδιαίες επισκέψεις του –σε εθελοντική βάση τώρα πια. Ο Dr. Parkes και τα μέλη του σταδιακά αναπτυσσόμενου τμήματος κοινωνικής εργασίας έχουν δημιουργήσει τα τελευταία χρόνια μια πρωτοποριακή και δυναμική υπηρεσία για οικογένειες αρρώστων. Την ίδια χρονιά η Elizabeth Kubler-Ross, ο Colin Murray και εγώ συμμετείχαμε σ' ένα συμπόσιο στο Yale, New Haven, οργανωμένο από την Florence Wald, τότε Πρύτανη της Ανώτατης Σχολής Νοσηλευτών. Θυμάμαι καλά τους τρεις μας, να τρώμε μαζί και να συζητάμε τη δουλειά μας: η Elizabeth μιλούσε για τις πρώτες δημόσιες συνεντεύξεις της με ασθενείς, ο Colin για τη δουλειά του με τις χήρες κι εγώ για την εμπειρία μου στο St. Joseph. «Τελικά», παρατήρησε ο Colin, «για να φτάσουμε σε κάποιο αποτέλεσμα, η Elizabeth χρειάζεται ώρες, η Cicely εβδομάδες αλλά οι γυναίκες, με τις οποίες ασχολούμαι χρειάζονται μήνες για να αποδεχτούν τις καινούργιες συνθήκες της ζωής τους.»

Όταν το καλοκαίρι του 1967 επρόκειτο να φτάσουν στο St. Christopher οι πρώτοι ασθενείς, αντίκρισα, θυμάμαι, το πρώτο ασθενοφόρο με δάκρυα χαράς, ενώ με πλημμύριζε ένα αίσθημα ευγνωμοσύνης προς τους τόσους

πολλούς άλλους αρρώστους που είχα γνωρίσει μέχρι τότε. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν κι ένας άλλος Πολωνός ασθενής που είχε εισαχθεί στο St. Joseph το 1960. Είχε μείνει κοντά μας επτά μήνες αλλά, ειδικά στις τρεις τελευταίες εβδομάδες πριν πεθάνει, είχαμε κάνει μια διαδρομή ζωής γεμάτη γαλήνη. Οι συναντήσεις μας σ' ένα θάλαμο με έξι κρεβάτια είχαν, θυμάμαι, ταυτόχρονα πόνο και βαθιά πνευματική ανάταση –ως τη μέρα που, ήρεμα, άφησε πίσω τη ζωή. Ήταν για μένα ένα βαρύ πένθος, που με οδήγησε όμως σε μεγαλύτερη κατανόηση και αντοχή. Και, όπως με τον David, η σχέση μου με τον Antoni είχε ομορφιά: η αγάπη που μοιράστηκα μαζί του για τη φύση, την ποίηση, την τέχνη, τη μουσική και τις άλλες πνευματικές ασχολίες βοήθησε κι εμένα να καταλάβω ποια είναι, σε τελευταία ανάλυση, αυτά που αξίζουν να κρατάμε στη ζωή μας.

Η σκέψη του Antoni με οδήγησε κάποτε στην έκθεση ενός ζωγράφου, Πολωνού κι αυτού, του καθηγητή Marian Bohusz-Szyszko. Εκείνη τη μέρα, θυμάμαι πάλι, αγόρασα έναν πίνακά του: αργότερα, το 1980, τον παντρεύτηκα –και πολλά από τα έργα του στολίζουν σήμερα το St. Christopher. Το γεγονός ότι ζούσα με έναν δυναμικό δημιουργό με ώθησε να αντιληφθώ, δημιουργικά κι εγώ, όχι μόνο τις διαρκώς αυξανόμενες απαιτήσεις του St. Christopher (που εξυπηρετούσε έναν πλυθυσμό 1,5 εκατομμυρίου ανθρώπων) αλλά και την έκταση που έπαιρνε σ' όλο τον κόσμο το κίνημα για τη φροντίδα ατόμων στα τελικά στάδια της αρρώστιας τους. Ασχολήθηκα με τις πρώτες έρευνες, με τις πρώτες διδασκαλίες γύρω από θέματα νοσηλείας και με τις καινούργιες απόψεις στο χώρο της θανατολογίας, που σιγά-σιγά εξαπλώνονταν και στις πέντε ηπείρους. Για 10 χρόνια όμως δεν μπόρεσα να ταξιδέψω, καθώς δε μου το επέτρεπε η υγεία του συζύγου μου, που, ενώ δεν έπαψε ποτέ να ασχολείται με τη ζωγραφική του, έδινε πολλαπλές μάχες με τις σοβαρές αρρώστιες που απειλούσαν τη ζωή του. Αμέτρητοι άνθρωποι όμως ήρθαν σε μας και ήταν σαν να ταξίδευα κι εγώ μ' αυτό τον τρόπο. Σήμερα, η άμεση επαφή μου με ασθενείς έχει σταδιακά μειωθεί, αλλά μαθαίνω πολλά από τα άλλα μέλη του Ξενώνα και διατηρώ μια, έστω και λιγοστή, επαφή με οικογένειες.

Επειδή ήξερα πόσο απατηλές μπορεί να είναι οι αναμνήσεις, κρατούσα για πολλά χρόνια ένα ημερολόγιο, και τώρα ξαναδιαβάζω μετ'ξύ άλλων τις σημειώσεις που έγραφα εκείνες τις τρεις εβδομάδες με τον Antoni, ή αναπολώ τα θαυμάσια χρόνια με τον Marian μέσα από φράσεις όπως: «Εμείς οι

δυσ βρήκαμε τον εαυτό μας» ή ακόμα (κι εδώ μιλάει ο ζωγράφος): «Είσαι το ευεργετικό μου χρώμα». Τα σημείωνα όλα αυτά στα ημερολόγιά μου και, όταν πέθανε ο Marian το 1995, μάζεψα τις σημειώσεις μου, και, μαζί με κάποια γράμματα από στενούς φίλους, τις διαβάζω ξανά και ξανά. Θυμάμαι που μου είπε ο Marian, όταν έφτασε το τέλος: «Είμαι απόλυτα ευτυχισμένος, έκανα αυτά που ήτανε να κάνω στη ζωή μου και τώρα είμαι έτοιμος να πεθάνω». Πόσο σημαντικό είναι, αλήθεια, να φυλάμε στη μνήμη μας τις ωραίες στιγμές, γιατί αυτές θα μας βοηθήσουν να ξεπεράσουμε τις πιο κακές αναμνήσεις. Και πόσο ανεκτίμητο είναι να ζούμε το παρόν, όταν είναι παρόν και όχι όταν έχει γίνει ανάμνηση... Η αξία των ανθρωπίνων σχέσεων δεν έχει να κάνει με τη διάρκειά τους αλλά με το βάθος στο οποίο μπορούν να φτάσουν.

Όμως, δεν κρατώ στην καρδιά μου αναμνήσεις μόνο από τους τρεις αγαπημένους μου Πολωνούς. Υπάρχουν τόσοι άλλοι! Θυμάμαι τη Louie, καθηλωμένη μια ζωή στο κρεβάτι, φίλη πολλών ετών, που ήθελε να ξέρει τα πάντα για τα σχέδια που έκανα και που μου είπε λίγο πριν πεθάνει: «Θα είμαι πάντα κοντά στο St. Christopher». Πέθανε πριν λειτουργήσει ο Ξενώνας, αλλά ένα τοπίο που κίνησε (με το ένα χέρι) κρέμεται σ' έναν τοίχο του γραφείου μου. Και ήταν και η Barbara... Και η κυρία G. που έμεινε 7 χρόνια στο νοσοκομείο St. Thomas, ώσπου να χάσει ολότελα την όρασή της και να καταλήξει εντελώς παράλυτη. Πολλοί από τους φοιτητές μας την επισκέπτονταν και τη θαύμαζαν κι εκείνη τους έλεγε: «Μερικοί άνθρωποι διαβάζουν τη Βίβλο και βρίσκουν εκεί βοήθεια και παρηγοριά, άλλοι πάλι πάνε στην εκκλησία για να βρουν τη βοήθεια που γυρεύουν. Σ' εμένα όμως ο Θεός φέρεται αλλιώς: μου στέλνει ανθρώπους».

Αυτοί και όσοι άλλοι κατοικούν τη μνήμη μας είναι οι πραγματικοί ιδρυτές της διεθνούς οργάνωσης γύρω από το θάνατο, το θρήνο και το πένθος. Η Ann Morrow Lindbergh έγραψε κάποτε ότι «οι σπόροι της αγάπης ξανα-σπέρνονται συνεχώς».

Έχουν γίνει ως τώρα στο χώρο της θανατολογίας πολλές έρευνες, πολλά εκπαιδευτικά προγράμματα γεμάτα φαντασία και βάθος, και λειτουργούν χιλιάδες υπηρεσίες, προσαρμοσμένες η καθεμιά στο πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας της. Ο κάθε άνθρωπος όμως –ασθενής, συγγενής ή μέλος του προσωπικού υγείας– έχει τις δικές του αναμνήσεις, καλές και κακές, και το δικό του μονοπάτι να διανύσει. Ο συνεχής αγώνας για ανεύ-

ρηση πόρων είναι βέβαια πολύ σημαντικός, όπως είναι και οι επαγγελματικές μας δεξιότητες (θυμάμαι τον αδελφό μου να λέει, όταν πέθανε η μητέρα μας στον Ξενώνα: «Η σωστή φροντίδα είναι μεγάλη παρηγοριά»). Αλλά, σημαντικότερο απ' όλα είναι αυτό που πηγάζει από το νου να ταιριάζει μ' εκείνο που βγαίνει από την καρδιά.

Το καλοκαίρι του 1995 με κάλεσαν στη Λευκορωσία, τον τόπο όπου γεννήθηκε ο συζυγός μου, γιατί θέλανε οι συμπατριώτες του ν' αποκτήσουν κάποια έργα του. Πήγα λοιπόν σ' ένα απόμακρο χωριό, βαθιά μέσα στο δάσος, στην περιοχή όπου υπήρχε παλιότερα το οικογενειακό του κτήμα. Μετά τη ρωσική εισβολή του 1914, ο Marian δεν μπόρεσε ποτέ πια να επιστρέψει σπίτι –οι συγχωριανοί του όμως μου ετοίμασαν μια συγκινητική υποδοχή, που περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, και μια δέηση στα πολωνικά, στην εκκλησία όπου μάλλον είχε βαφτιστεί πριν 90 χρόνια. Άφησα στο κοιμητήριο εκεί μια μικρή άσπρη πέτρα που είχα φέρει μαζί μου, κι από κει πήρα μian άλλη, για να τη βάλω πάνω στον τάφο του, στον κήπο του St. Christopher. Τις μέρες της διαμονής μου στη Λευκορωσία, συνάντησα το γιατρό που διευθύνει το Νοσοκομείο Παίδων στην περιοχή του Τσερνομπίλ. Μου χάρισε το μικρό φυλλάδιό τους, που αρχίζει με το εξής ανώνυμο ποίημα:

*Αφού η ζωή μου μετριέται
σε μήνες, σε βδομάδες,
σε μέρες, και σε ώρες...
θέλω να ζήσω χωρίς πόνους,
χωρίς εξευτελισμούς και
χωρίς μοναξιά.
Δωσ' μου ένα καταφύγιο
και δώσε μου το χέρι,
δωσ' μου κατανόηση
και δωσ' μου την αγάπη σου.
Μετά άσε με ήρεμα να φύγω
και βοήθα την οικογένειά μου
να το δεχθεί.*

Λίγοι είναι εκείνοι που αντιμετωπίζουν τόσο δύσκολες απαιτήσεις. Πόσο δύσκολο είναι, αλήθεια, να είμαστε εκεί και να βοηθάμε με τέτοιο

τρόπο –αλλά και πόσο ουσιαστικό και πλούσιο μπορεί να είναι αυτό το ταξίδι που διαλέγουμε να κάνουμε, κοντά σε ανθρώπους που αφήνουν πίσω τη ζωή...